

The Greek Review of Social Research

Vol 150 (2018)

150

Civil society in contemporary Greece with emphasis on the crisis period: the case of Thessaloniki

Κατερίνα Λουκίδου

doi: [10.12681/grsr.17948](https://doi.org/10.12681/grsr.17948)

Copyright © 2018, Κατερίνα Λουκίδου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Λουκίδου Κ. (2018). Civil society in contemporary Greece with emphasis on the crisis period: the case of Thessaloniki. *The Greek Review of Social Research*, 150, 185–192. <https://doi.org/10.12681/grsr.17948>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

**Η κοινωνία πολιτών στη σύγχρονη Ελλάδα με έμφαση στην περίοδο της κρίσης:
Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης**

Κατερίνα Λουκίδου*

Η διατριβή εκπονήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την επίβλεψη τριμελούς επιτροπής που στελεχώθηκε από τον Καθηγητή Χρήστο Λυριτζή, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλο και την Καθηγήτρια Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα. Η υποστήριξή της έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 2017.

Εισαγωγή

Η διατριβή αποτελεί μελέτη της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη με έμφαση στην περίοδο της κρίσης. Υιοθετεί μια νεο-Γκραμσιανή προσέγγιση, η οποία αντιλαμβάνεται την κοινωνία πολιτών ως αρένα του εποικοδομήματος, μέσα στην οποία λαμβάνει χώρα η συγκρότηση και η αμφισβήτηση της πολιτισμικής ηγεμονίας. Η προσέγγιση αυτή είναι πρόσφορη για την ανάδειξη των αντιθετικών τάσεων στο εσωτερικό της κοινωνίας πολιτών και εξυπηρετεί ως προς τη θεωρητική αντιμετώπιση οργανώσεων που φέρουν αντισυστημικά χαρακτηριστικά, λειτουργούν ανταγωνιστικά στις ιεραρχίες της αγοράς κι επιδιώκουν την ανασυγκρότηση των κοινωνικών δεσμών. Σε αντίθεση με θεωρήσεις που ακολουθούν την παράδοση του Alexis de Toqueville και αποδίδουν στην κοινωνία πολιτών

a priori χαρακτηριστικά, η προσέγγιση του Gramsci (1999) δίνει έμφαση στο στοιχείο του ιστορικού χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών και την αντιμετωπίζει ως συνάρτηση των κοινωνικών σχηματισμών μιας ορισμένης περιόδου, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση της περιόδου της κρίσης.

Την περίοδο αυτή η βιβλιογραφία αναφέρεται σε μία «έκρηξη» της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα και ιδιαίτερα των οργανώσεων με αντικείμενο την κοινωνική αλληλεγγύη, (Σωτηρόπουλος 2017, Simiti 2017) με διάφορες επιφυλάξεις για το εάν ο οργανωσιακός πολλαπλασιασμός συνεπάγεται την ουσιαστική ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών. Επισημαίνεται επίσης η εμφάνιση εναλλακτικών πολιτικών και οικονομικών χώρων και η ανάδυση και ενίσχυση της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας (Καβουλάκος και Γκριτζάς 2015). Πολλές από τις νεότερες πρωτοβουλίες διαθέτουν οργάνωση, δεν διαθέτουν όμως τυπική μορφή υπό την έννοια της νομικής προσωπικότητας.

Η Θεσσαλονίκη αποτελεί πρόσφορο παράδειγμα για τη παρακολούθηση της εξέλιξης της κοινωνίας πολιτών την περίοδο της κρίσης, καθώς συμπυκνώνει διαφορετικές τάσεις συλλογικής οργάνωσης: από τη μια πλευρά ως «συμπρωτεύουσα» διαθέτει μια αυξημένη παρουσία του κράτους, ενθαρρύνοντας τη λειτουργία οργανώσεων με απεύθυνση προς αυτό· ταυτόχρονα ως πολυπληθέστερη πόλη της περιφέρειας καλείται πρώτη να αντιμετωπίσει τη μειωμένη κρατική απόδοση, γεγονός που ενισχύει την τάση αυτό-οργάνωσης. Την περίοδο της κρίσης, εμφανίζει από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα, ενώ η διαχείριση βασικών αγαθών, όπως το νερό, βρέθηκε υπό την απειλή της ιδιωτικοποίησης προκαλώντας συλλογικές διαδικασίες διαμαρτυρίας, όπως το σχετικό άτυπο δημοψήφισμα. Περαιτέρω, η μικρή της κλίμακα και η τοπογραφία της ενθαρρύνουν τη δικτύωση μεταξύ οργανώσεων και τη συμμετοχή των πολιτών στις δράσεις της και διευκολύνει την ανίχνευση και παρακολούθηση σε μικρο- και μεσο-επίπεδο τόσο των παραδοσιακών οργανώσεων, όσο και των εγχειρημάτων που δεν συνομιλούν με το κράτος.

Μεθοδολογία και υποθέσεις εργασίας

Η μεθοδολογία της διατριβής περιλαμβάνει έρευνα αρχείων στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης και προσωπικές συνεντεύξεις με εκπροσώπους 50 οργανώσεων της πόλης. Η διατριβή εστίασε σε οργανώσεις που διαθέτουν αιτήματα και υιοθέτησε μια διασταλτική έννοια της κοινωνίας πολιτών. Για τη διευκόλυνση της έρευνας διατυπώθηκε μια σειρά

υποθέσεων εργασίας: καταρχήν, ότι η πορεία ίδρυσης των νέων οργανώσεων την περίοδο της κρίσης διαφοροποιείται ανάλογα με το εάν διαθέτουν αίτημα προς το κράτος. Δεύτερον, ότι ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης αποτελείται από οργανώσεις που είναι άτυπες, οι οποίες αρθρώνουν αντι-ηγεμονικό λόγο. Τρίτον, ότι ο τύπος των οργανώσεων και η κατά φύλο συμμετοχή στη διοίκησή τους αποτελούν βασικές μεταβλητές που καθορίζουν τη δράση τους και τη στάση που θα κρατήσουν προς στο κράτος. Τέλος, ότι τα αιτήματα της κοινωνίας πολιτών κατά την περίοδο της κρίσης διοχετεύονται σε νέες, αντισυμβατικές μορφές συλλογικής οργάνωσης.

Ο τύπος των οργανώσεων και η κατά φύλο συμμετοχή στο βασικό πυρήνα τους, αποτελούν βασικούς συνδεδεμένους άξονες ανάλυσης στην παρούσα διατριβή. Η διάκριση μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων στοχεύει στον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας για τις οργανώσεις «κάτω από το ραντάρ» (Toerler 2003). Περαιτέρω, καθώς οι γυναίκες φαίνεται να συμμετέχουν κυρίως σε άτυπες μορφές οργάνωσης (Howell 2007, Lowndes 2010, Adkins 2010), η ταυτόχρονη εξέταση υπό το πρίσμα του τύπου και του φύλου επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ουδέτερων ως προς το φύλο και φωτίζει όψεις της γυναικείας συμμετοχής.

Έρευνα στα αρχεία του Πρωτοδικείου

Η έρευνα στα αρχεία του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης όπου εγγράφονται όλα τα νέα σωματεία για την περίοδο 1990-2012 αποσκοπεί στην ανίχνευση της πορείας ίδρυσης νέων οργανώσεων. Διαπιστώθηκε μια περίοδος πυκνής σωματειακής οργάνωσης τα έτη 1994 έως 2009. Στη συνέχεια ο μέσος αριθμός νέων ιδρύσεων μειώνεται κατά ένα τέταρτο. Η συσχέτιση με τα ποσοστά ανεργίας φανερώνει σύνδεση της μείωσης των οργανώσεων με την οικονομική κρίση.

Ακολούθησε η κατηγοριοποίηση 2.825 σωματείων που ιδρύθηκαν την περίοδο 2000-2012 σύμφωνα με το πρότυπο ICNO του Johns Hopkins University for Civil Society Studies (Salamon and Anheier, 1996) και η περαιτέρω ταξινόμησή τους σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τη σχέση τους προς το κράτος. Η τελική ταξινόμηση έδειξε ότι οι οργανώσεις που ενδέχεται να προβάλουν αιτήματα προς το κράτος, όπως συνδικαλιστικές, διαμεσολάβησης δικαιωμάτων και περιβαλλοντικές, παρουσιάζουν σταθερή μείωση μετά το 2010· οι οργανώσεις που δεν είναι πιθανό να προβάλουν αιτήματα, όπως αθλητικές, πολιτισμού ή αναψυχής εμφανίζουν αύξηση την ίδια περίοδο, ενώ οι οργανώσεις που

μπορεί να δρουν συμπληρωματικά προς το κράτος χωρίς να απευθύνουν αιτήματα παρουσιάζουν σταθερή πορεία με ελάχιστες διακυμάνσεις.

Προκύπτει το ερώτημα, εάν το εύρημα αυτό σηματοδοτεί μια σταδιακή εγκατάλειψη των αιτημάτων την περίοδο της κρίσης, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση τόσο με την άποψη περί «έκρηξης» της κοινωνίας πολιτών, όσο και με τις μαρτυρίες των ίδιων των συνεντευξιαζόμενων. Τα ευρήματα ενισχύουν την υπόθεση εργασίας που αφορά στη διοχέτευση των αιτημάτων σε νέες, μη συμβατικές μορφές συλλογικής δράσης, μέρος των οποίων αποτελούν οι άτυπες οργανώσεις.

Συγκριτική ανάλυση τυπικών και άτυπων οργανώσεων

Το δεύτερο μέρος της έρευνας βασίζεται στις προσωπικές συνεντεύξεις και αποτελεί μια σύγκριση μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων, ως προς τον τρόπο λήψης αποφάσεων, τη σύνδεσή τους με άλλες οργανώσεις και κινητοποιήσεις και την αντιμετώπιση των προκλήσεων της κρίσης.

Τα ευρήματα έδειξαν ότι ο τύπος δεν αποτελεί μια συγκυριακή απόφαση των οργανώσεων, αλλά μια συνειδητή επιλογή, η οποία αντανακλά την αντίληψή των μελών για τη λειτουργία που επιδιώκουν να επιτελέσει η οργάνωση και τα μέσα με τα οποία προτίθενται να προωθήσουν ή να ικανοποιήσουν τα αιτήματά τους.

Πιο συγκεκριμένα, η επιλογή τυπικής μορφής (νομικής προσωπικότητας) συνδέεται με την είσοδο των οργανώσεων στο δημόσιο διάλογο, τη συνδιαλλαγή με το κράτος και την πρόσβαση σε κρατική ή άλλη επιχορήγηση, ανταποκρινόμενη στο κυρίαρχο πρότυπο λειτουργίας της κοινωνίας πολιτών στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες. Αντίθετα η επιλογή της αποφυγής εγγραφής στα Πρωτοδικεία (άτυπη οργάνωση) σηματοδοτεί μια αλλαγή των όρων λειτουργίας της κοινωνίας πολιτών και της σχέσης της με το κράτος. Το μεγαλύτερο ποσοστό των οργανώσεων δεν επιθυμούν εξάρτηση από το κράτος, ούτε να αποτελέσουν συνομιλητές του. Τάσσονται υπέρ της ελεύθερης συμμετοχής των πολιτών στις δράσεις τους και της ελευθερίας έκφρασης, εφαρμόζουν αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και προεϊκονιστικές πολιτικές εν γένει, ακολουθώντας συχνά την πολιτική και οικονομική λογική των Κοινών, και κάποιες υιοθετούν διεκδικητικά και βίαια ρεπερτόρια δράσης.

Ένα μεγάλο μέρος των άτυπων οργανώσεων αποτελείται από εναλλακτικά νομίσματα, οργανώσεις “δεν πληρώνω”, εναλλακτικές περιαστικές καλλιέργειες, απευθείας διάθεση προϊόντων “χωρίς μεσάζοντες”, κοινωνικά ιατρεία, πρωτοβουλίες επανοικειοποίησης του

δημόσιου χώρου, κοινωνικής διαχείρισης απορριμμάτων, προώθησης της κοινωνικής αλληλεγγύης και εναλλακτικούς οικονομικούς και πολιτικούς χώρους με αντισυστημικό, αντικρατικό και αντικαπιταλιστικό χαρακτήρα.

Οι οργανώσεις αυτές φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή σε μέλη και επιδιώκουν τη διεύρυνση της συμμετοχής των μελών τους στις αποφάσεις, οι οποίες λαμβάνονται μέσω Γενικών Συνελεύσεων είτε μέσω της συναίνεσης της πλειοψηφίας στην οργανωτική τους ομάδα, ενώ η συμμετοχή των γυναικών στα όργανα λήψης αποφάσεων είναι μεγαλύτερη από αυτή των ανδρών. Διαθέτουν μικρότερη δικτύωση μεταξύ τους από ό,τι οι τυπικές οργανώσεις.

Επιβεβαιώνεται η σύνδεση της άτυπης μορφής με την κρίση, καθώς η πλειοψηφία των οργανώσεων του δείγματος που έχουν ιδρυθεί την περίοδο 2010-2014 είναι άτυπες και ένα μεγάλο μέρος αυτών ιδρύθηκε ως απάντηση στην κρίση, ενώ οι οργανώσεις που προϋπήρχαν της κρίσης διεύρυναν το αντικείμενό τους και αύξησαν τον αριθμό των μελών τους. Ένα μέρος των άτυπων οργανώσεων συμμετείχε στις κινητοποιήσεις των Αγανακτισμένων και σε άλλες διαμαρτυρίες που έλαβαν χώρα την περίοδο της κρίσης, όπως κατά των μεταλλείων στις Σκουριές, του «μαύρου» στην ΕΡΤ και του μεσοπρόθεσμου προγράμματος.

Κατά φύλο συμμετοχή στον πυρήνα των οργανώσεων

Το τρίτο μέρος της έρευνας βασίζεται στις προσωπικές συνεντεύξεις και αφορά στην εξέταση της συμμετοχής ανδρών και γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων.

Τα ευρήματα φανέρωσαν ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στις οργανώσεις, με μέσο όρο συμμετοχής των γυναικών κατά τι υψηλότερο από αυτό των ανδρών. Επιβεβαιώνεται η υπόθεση εργασίας ότι η κοινωνία πολιτών αποτελεί έναν προνομιούχο χώρο για τη γυναικεία πολιτική συμμετοχή σε σχέση με την αγορά (εταιρείες) και το κράτος (κοινοβούλια, δημοτικά και περιφερειακά συμβούλια). Φαίνεται ότι στο πεδίο μεταξύ της οικογένειας που, σύμφωνα με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην οικογένεια, αποτελεί έναν ιδιωτικό-γυναικείο χώρο και του κράτους και την αγορά που αποτελούν το δημόσιο - «ανδρικό» χώρο, δημιουργείται ένα κενό, όπου η πρόσβαση των γυναικών προσκρούει σε λιγότερες στερεοτυπικές αντιλήψεις.

Παρατηρείται επίσης η σύνδεση της γυναικείας συμμετοχής με την κρίση και η αυξημένη συμμετοχή γυναικών σε οργανώσεις με αντικείμενο όπως η φροντίδα του νοικοκυριού, της κοινότητας και των μελών της. Την περίοδο της κρίσης ο ρόλος των

γυναικών δείχνει να διευρύνεται στην αναζήτηση ευρύτερων στρατηγικών επιβίωσης της οικογένειας εν γένει αλλά και της ευρύτερης κοινότητας, αναδεικνύοντας την συμμετοχή των γυναικών σε άτυπες μορφές οργάνωσης στο τοπικό επίπεδο. Γεννάται το ερώτημα κατά πόσο αυτού του είδους η συμμετοχή αντί να λειτουργήσει ανατρεπτικά, αναπαράγει τελικά το σύστημα έμφυλων σχέσεων.

Όσον αφορά στον τύπο των οργανώσεων, η συμμετοχή των γυναικών σε άτυπες οργανώσεις είναι σημαντικά μεγαλύτερη από αυτή των ανδρών, εύρημα το οποίο υποδεικνύει την αυξημένη δραστηριοποίηση των γυναικών σε άτυπα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων. Αναδείχθηκε δε ο τύπος ως σημαντικότερη μεταβλητή συμμετοχής από ό,τι το αντικείμενο της οργάνωσης. Αναλύοντας τις διαφοροποιήσεις προκύπτει ότι οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών αφορούν σε ολιγομελείς ομάδες, είναι κατά κύριο λόγο εσωστρεφείς και δεν συμμετέχουν σε μόνιμα δίκτυα οργανώσεων.

Επομένως, παρά την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών και την πρόθεση ενός μέρους των άτυπων οργανώσεων για υπέρβαση των έμφυλων ιεραρχιών στην κοινωνία, είναι απαραίτητη περαιτέρω σε βάθος μελέτη για να αποτιμηθεί κατά πόσο η συμμετοχή των γυναικών είναι ποιοτική εκτός από ποσοτική και λειτουργεί αντι-ηγεμονικά ως προς το σύστημα έμφυλων σχέσεων.

Συμπεράσματα

Η λειτουργία της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα της κρίσης είναι πολλαπλή, καθώς ένα μέρος της ενισχύει τη συγκρότηση της κυρίαρχης ηγεμονίας ενώ, σε ένα άλλο κομμάτι της, νέοι δρώντες, υποκείμενα και οργανώσεις την αμφισβητούν. Μετασχηματισμοί στο εσωτερικό της κοινωνίας πολιτών, όπως η εγκαθίδρυση του μοντέλου της άτυπης οργάνωσης, η διοχέτευση των αιτημάτων από τις τυπικές προς τις άτυπες οργανώσεις και η ανάδειξη της κοινωνίας πολιτών σε προνομιούχο χώρο γυναικείας συμμετοχής, υποδεικνύουν την ενίσχυση της λειτουργίας συγκρότησης αντι-ηγεμονιών σε επίπεδο οργανώσεων.

Οι ποιοτικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της κοινωνίας πολιτών αναδεικνύουν την ανάγκη για περαιτέρω σε βάθος μελέτη των οργανώσεων, προκειμένου να εξαχθούν γενικευμένα συμπεράσματα για το μετασχηματισμό της κοινωνίας πολιτών και των λειτουργιών της κατά την περίοδο της κρίσης.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins, L. (2010). Κοινωνικό κεφάλαιο: Η ανατομία μιας επίμαχης έννοιας». Στο Μ. Λεοντσίνη (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Gramsci, A. (1999). *Selections from the Prison Notebooks* (μτφρ.-επιμ. Q. Hoare & G. Smith Nowell). London: ElecBook.
- Howell, J. (2007). Gender and civil society: time for cross-border dialogue. *Social Politics*, 14 (4), pp. 415-436.
- Καβουλάκος, Ι. Κ. και Γκριτζάς, Γ. (2015). Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης: μία νέα κοινωνία πολιτών. Στο Ν. Δεμερτζής και Ν. Γεωργαράκης (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*. Αθήνα: ΕΚΚΕ-Gutenberg.
- Lowndes, V. (2010). Να τα καταφέρεις ή να επιτύχεις; Γυναίκες, κοινωνικό κεφάλαιο και πολιτική συμμετοχή». Στο Μ. Λεοντσίνη (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Salamon, L.M. and Anheier, H.K. (1996). The international classification of Nonprofit Organizations: ICNPO-Revision 1, 1996. Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, no. 19. Baltimore: The Johns Hopkins Institute for Policy Studies.
- Simiti, M. (2017). Civil Society and the Economy: Greek civil society during the Economic Crisis. *Journal of Civil Society*, 13 (4), pp. 357-373
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2017). *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: Ποταμός.
- Toepler, S. (2003). Grassroots associations versus larger Nonprofits: New evidence from a

community case study in arts and culture. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 32 (2), pp. 236-251.